

Полікарпова Ю.О. СЕМІОТИКА ТА СТРУКТУРАЛІЗМ

Аналізуючи використання семіотичного методу в літературознавстві, ми розглядаємо його як один із численних складників загального критичного процесу, який знаходиться в певних взаємовідносинах з іншими існуючими течіями, напрямками та методами в літературознавстві. Такий взаємозв'язок потребує обов'язкового розгляду, оскільки адекватний аналіз семіотичного методу виявляється неможливим без урахування цього аспекту.

У межах даної статті зосередимось на встановленні взаємозв'язків семіотики з найближчим до неї методом аналізу художніх творів. Не викликає сумніву, що найтіснішим зв'язком семіотична критика пов'язана саме зі структуралізмом.

Досить часто в сучасному літературознавстві розмежування цих двох близьких методів аналізу художніх творів викликає ряд труднощів. Проблема ускладнюється й тим, що представники обох напрямків оперують спільним термінологічним апаратом, часто поділяють однакові положення і майже одночасно займаються як структуралістичними, так і семіотичними дослідженнями літератури. Така складність розмежування вказаних методів призвела до того, що в численних дослідженнях більшість літературознавців обходить вирішення цього питання, поєднуючи ці два методи в одне поняття, яке вони називають "структурно-семіотичними дослідженнями" (Н.Ф. Ржевська, С.А. Чаковський тощо), "структурно-семіотичним комплексом уявлень" (І.П. Льїн), також у роботах різних авторів під назвою "Семіотика та структуралізм" (Т. Броден, М. Зубрицька та інші) чи навпаки "Структуралізм та семіотика" (Т. Іглтон, І.П. Льїн, Р. Кон Дейвіс, Р. Шлейфер та інші) спостерігається детальний аналіз тільки одного з зазначених методів, який включає до себе лише окремі елементи аналізу другого. Причому, взаємовідношення семіотики зі структуралізмом тлумачаться по-різному. Так, одні літературознавці вважають, що структуралізм являє собою одну зі складових семіотики, її методологічну акцентацію, будучи більш конкретним застосуванням семіотики до літератури, інші, в свою чергу, наполягають на протилежному, стверджуючи, що семіотика є одним з різновидів структуралістської думки.

Метою даної статті є з'ясування взаємовідношень між структуралізмом та семіотикою в літературознавстві. Оразу зазначимо, що, на наш погляд, семіотика та структуралізм являють собою хоча і дуже близькі, але окремі, досить самостійні явища в літературознавстві, що саме ми і маємо намір довести.

Характеризуючи структуралізм та семіотику як методи аналізу художніх творів, слід зауважити, що ці поняття в літературознавстві

характеризується значною складністю, певною збираністю, великим різноманіттям поглядів та ідей, що часом протирічать один одному, тому ми зосередимось на загальних, найбільш характерних їх проявах, що здаються необхідними для реалізації поставленої нами мети.

На нашу думку, можна стверджувати, що використання семіотичного методу в літературознавстві стало можливим тільки після досягнення структуралізмом певного рівня розвитку, що і відбулось саме у 70-ті роки ХХ століття. Цей період цілком справедливо називають періодом "семіотичної критики структуралізму". У цей час семіотика отримала стрімкий розвиток в усьому світі, у результаті чого вплив семіотичного методу позначився на всіх гуманітарних науках, у тому числі й на літературознавстві. Інакше кажучи, певною мірою використання семіотичного методу в літературознавстві було викликано необхідністю критичного перегляду найважливіших положень структуралізму, переосмислення його основних ідей. Тут ми схильні погодитися з одним із представників семіотичного напрямку в американському літературознавстві - Робертом Скоулзом, який зазначає, що "семіотика певним чином починає своє існування як аспект структуралістської думки" [1, с. 16]. Однак, одразу наголосимо, що це зовсім не означає, що структуралізм повністю поглинув семіотичний метод у літературознавстві, він просто підготував ґрунт для позитивного сприйняття ідей апологетів семіотичної теорії. Адже, як відомо, висловлені ще на початку ХХ століття ці ідеї не були належним чином оцінені сучасниками Ч.С. Пірса та Ф. де Соссюра, оскільки літературознавство та критика виявилися просто невідповідними до сприйняття їх оригінальних теорій. Тільки через півстоліття, переважно завдяки діяльності американської "нової критики" й, більшою мірою, структуралізму, були створені належні умови для "приживання" та плідного використання семіотичного методу в літературознавстві.

Саме для літературознавства та критики ХХ століття характерним стало використання основних досягнень інших наук для здійснення аналізу художніх творів. Такі підходи до літератури отримали назву "зовнішні", на відміну від "внутрішніх", що аналізують художні твори власне літературними методами. Літературознавча семіотика та структуралізм, які широко використовують досягнення лінгвістики та семіотики (як загальної теорії знаків), являють собою приклади саме "зовнішніх" підходів, чим певною мірою зумовлюється їх близькість.

Крім того, як семіотика, так і структуралізм вважаються "сайєнтистськими" методами аналізу літератури. На відміну від методів "гуманістичних", вони намагаються поставити вивчення літератури на виключно наукову основу,

встановити об'єктивні та точні принципи її аналізу, розробити формалізований понятійний апарат, позбутися характерного для літературної критики суб'єктивізму та імпресіоністичності. З упевненістю можна стверджувати, що семіотику та структуралізм єднає їх прагматичний характер.

Структуралісти, а за ними й семіотики піддають сумніву визнання унікальності літературної форми дискурсу. Література розглядається ними як особливим чином організована мова, одна з багатьох мов. Структуралісти та семіотики не визнають існування "привілейованих" структур, знаків, систем. Тим самим література позбавляється статусу "унікального виду мистецтва" і розглядається як одна з багатьох знакових систем. Звичайно, такий погляд на літературу значно відрізняє семіотику та структуралізм від традиційної критики.

Однією з причин близькості структуралізму й семіотики є той факт, що вони мають спільні джерела виникнення. Як структуралізм, так і семіотика більшою чи меншою мірою характеризуються явно лінгвістичною орієнтацією і спираються на найновіші концепції мовознавства. Однак, сприйняття та подальше використання навіть спільних вихідних положень представниками структуралізму та семіотики все ж таки різняться.

Під структуралізмом, як правило, розуміється "напрямок у літературознавстві, один з методів гуманітарних наук, розроблений з метою виявити, описати та пояснити структури мислення, що лежать в основі культури минулого та теперішнього" [2, с. 426]. Семіотикою ж (від гр. *semeion* - "знак") називають науку, що вивчає знаки та знакові системи.

Отже, якщо в основі структуралізму, як видно з самої назви, лежить поняття структури, то семіотика центром своїх досліджень робить знаки, що також витікає з самого терміну "семіотика". Однак, одразу зауважимо, що знаки, будучи основним об'єктом семіотики, як правило, функціонують тільки як елементи системи або структури, які, в свою чергу, підлягають дослідженню структуралістськими методами, що означає приділення певної уваги знакам з боку обох напрямків. Але якщо структуралісти розглядають знаки лише як змінні елементи постійної структури, майже повністю абстрагуючись від значення цих елементів, семіотики намагаються здолати цей недолік, роблячи знаки основним об'єктом свого аналізу, зосереджуючись на їх значенні та процесі його утворення.

Так, якщо завданням структуралістського аналізу вважається не виявлення унікальності та неповторності індивідуального тексту, а пошуки внутрішньої закономірності його побудови, "що відображають абстрактно-родові ознаки та властивості, начебто наявні в усіх літературних текстах, незалежно від їх конкретного змісту" [3, с. 150], то семіотики мають більш практичну мету і спрямовують свої зусилля на те, щоб зробити

будь-який текст інтелігібельним шляхом знаходження відповідного текстового коду.

Істотно, що і семіотиків, і структуралістів цікавить проблема утворення значення. З точки зору структуралізму, значення розглядається як "відносне", таке, що встановлюється з відношень між окремими елементами структури в межах певної системи і утворюється ще до початку мовлення. З іншого боку, семіотична теорія значно більше уваги приділяє значенню окремих елементів, хоча тут утворення значення ставиться в повну залежність від колективної інтерпретації та майже повністю асоціюється з культурно визначеними кодами, а не з випадками персональної конкретизації. На нашу думку, у цьому можна виявити певну схожість структуралізму та семіотики, що полягає в тому, що вони зосереджуються, більшою чи меншою мірою, на відношеннях між внутрішніми проявами, тобто глибинною структурою різних текстів та їх зовнішніми ознаками, поверхневими проявами. Так, структуралісти зосереджуються на виявленні структури, а семіотики спрямовують свої зусилля на виявлення кодів та встановлення конвенцій, завдяки яким утворюється значення.

Характерно, що для семіотичної та структуралістичної критики властивим є текстоцентризм. Однак, якщо структуралісти розглядають тексти автономно (вважаючи, що кожен з них є довершеним та самодостатнім, таким, що концентрується на собі самому, на відношеннях між своїми внутрітекстовими елементами) і зосереджуються передовсім на спільності структур ряду текстів, прагнучи, як зазначив Барт, "в одній-єдиній структурі ... побачити всі розповідні тексти, що існують у світі" [4, с. 11], то семіотики критикують структуралістів, заперечуючи погляд на художній твір як на автономну систему. Текст, як об'єкт семіотичного дослідження, характеризується своєю відкритістю, незавершеністю та недостатністю, він завжди пов'язується з іншими текстами. Як вірно наголошує Дж. Каллер, важливою відмінністю семіотичних досліджень є те, що "літературні твори розглядаються не як автономні сутності, "органічні цілі", а як інтертекстові конструкції: послідовності, що мають значення у відношенні до інших текстів, які вони приймають, цитують, пародують, заперечують або, взагалі, трансформують. Текст може бути прочитаний тільки у відношенні до інших текстів, і це уможливується кодами, які оживляють дискурсивний простір культури" [5, с. 38]. До речі, інтертекстуальність справедливо вважається цінним надбанням семіотики, що відкриває перед критиками нові можливості.

Характерно, що з боку семіотиків текстові надається універсальне значення. Так, на їх думку, увесь світ являє собою текст або велику кількість взаємопов'язаних текстів, навіть, автори та читачі (тобто людина взагалі) розглядаються як своєрідні тексти, сповнені кодами.

Як бачимо, культ власне тексту призводить до недооцінювання "людського фактору" у створенні

творів та їх сприйнятті. Можна з упевненістю сказати, що в структуралістичних дослідженнях літератури відбулася "децентралізація" індивідуального "суб'єкта", який більше не вважається джерелом значення, адже значення, як стверджують структуралісти, залежить від ментальних структур, тобто утворюється згідно з системою правил, існуючих незалежно від людини. Те ж саме спостерігається й у межах семіотики літератури, яка не вважає носієм значення ні автора, ні читача, їх функцією стає просто зберігання кодів. Значення, за переконаннями семіотиків, встановлюється залежно від контексту й виявляється з культурних конвенцій.

Деякі літературознавці цілком справедливо зазначають, що перехід від структуралізму до семіотики проявився у переході літературознавців від "мови" до "дискурсу". Причому, під мовою частіше за все розуміють "мовлення або письмо, що розглядається як ряд знаків без суб'єкта", а "дискурс означає мову розглянуту як висловлювання, що включає суб'єкт, який говорить чи пише, і таким чином також, принаймні потенційно, читачів або слухачів" [6, с. 115].

Отже, якщо структуралізм не розглядає відношення твору до реальності, умови, що призвели до його виникнення, вплив, який він здійснює на читачів, то перевага семіотики над структуралізмом полягає в тому, що перші приділяють увагу процесу читання як такому, аналізують культурні конвенції і, взагалі, розглядають твір скоріше як "дискурс", а не як "мову".

Ще однією відмінністю структуралізму від семіотики є співвідношення мови та реальності. Погляди структуралістів стосовно цього питання виявляються досить близькими до філософського іdealізму, адже структуралісти, ототожнюючи мову та мислення, переконані, що реальність не відображається через мову, а утворюється нею. Семіотика ж, навпаки, визнають мистецтво як репрезентацію реальності.

Характерно, що структуралісти розглядають текст як замкнену в собі автономну сутність, часто ігноруючи взаємовідношення літератури з зовнішнім світом, зокрема з культурою, частиною якої вона є. Саме цей недолік і намагаються виправити семіотики, які приділяють належну увагу значенню літературних текстів, зосереджуються на встановленні зв'язків літератури, з культурою та зовнішнім світом. Зазначимо, що структуралісти явно впадають у крайнощі, розглядаючи текст абсолютно ізольовано від реального життя, хоча й семіотики, з іншого боку, також заслуговують на критику, оскільки майже повністю розчиняють окремий текст у зовнішньому світі.

Семіотика, так само як і структуралізм викликали багато непогоджень з боку прихильників традиційної критики. Їх часто називають антигуманними, засуджуючи чисто науковий підхід до таємниць літератури, прагнення досягнути розумом те, що слід відчувати

душею. Крім того, прихильників обох напрямків часто звинувачують, причому нерідко досить виправдано, в ігноруванні всього індивідуального. І справді, структуралісти, як і семіотики, часто спрощують художні тексти настільки, що майже повністю втрачається їх специфіка й оригінальність. Серед сукупності поетичних або наративних текстів вони зосереджуються на виявленні спільності їх структури та встановленні кодів, необхідних для того, щоб зробити текст зрозумілим. Значно критикується й новий погляд на значення художнього твору, яке у структуралістів розглядається як встановлюване зі структури тексту, а у семіотиків - як визначене культурними кодами. Досить оригінально виглядає аналіз текстів структуралістами та семіотиками. Причому, якщо перші спираються переважно на "бінарні опозиції", на їх думку, властиві усім ментальним структурам, то другі, в більшості випадків, зводять аналіз текстів до розгляду культурних конвенцій та їх ролі в процесі утворення значення. Не отримало схвалення традиційної критики й надання переваги синхронічному підходу з боку структуралістів та семіотиків, на адресу яких часто лунають звинувачення в антиісторизмі. Не виправдали себе й сподівання багатьох семіотиків та структуралістів на внесення чіткості й об'єктивності у вивчення літератури, адже запропонована ними методологія виявилася занадто складною та розпливчастою. До того ж, розроблений представниками цих напрямків термінологічний апарат характеризується недостатньою оформленістю та чіткістю, що часто призводить до невизначеності й плутанини.

І все ж таки, незважаючи на ряд недоліків, семіотика та структуралізм зробили вагомий внесок у розвиток літературознавства та критики. Вони значно активізували літературознавчий процес, представили вагомні аргументи на користь вивчення літератури як дисципліни, визначили високий статус літературознавства в суспільстві. Семіотика та структуралізм звернули увагу літературознавців та критиків на ряд важливих проблем у галузі вивчення літератури й запропонували власні способи їх вирішення. Так, семіотичний метод у літературознавстві представив новий підхід до розгляду взаємовідношень між читачем та автором, де читач з пасивного перетворився на активного творця смислів, що призвело до аналізу колективного значення, на відміну від існуючого раніше аналізу значення з точки зору одного індивіда. Крім того, використання семіотичної теорії в літературознавстві накреслило основні шляхи переходу від інтерпретації, як основної практики вивчення творів художньої літератури до виникнення нових перспектив, зокрема, актуалізації питання щодо утворення значення. Семіотичний метод також сприяв введенню в літературознавчі дослідження практики міждисциплінарного співробітництва, що в ряді випадків виявилось досить продуктивним.

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що хоча

семіотика та структуралізм і виходять з однакових позицій та мають досить близькі цілі, все ж таки кожен з них розвивається своїм шляхом, маючи свою специфіку. Більш того, ми переконані, що семіотика, у порівнянні зі структуралізмом, стоїть на один щабель вище, згідно з вагомістю її досягнень перед сучасною критикою.

На нашу думку, літературознавцям слід уникати, наскільки це можливо, ототожнення семіотичного методу в літературознавстві зі структуралізмом. Хоча, можливо, стосовно деяких аспектів їх повне розмежування може виявитись просто неможливим, адже розвиваючись кожен своїм шляхом, ці напрямки в літературознавстві постійно зустрічаються, переплітаються, часом вирішують спільні питання і, взагалі, доповнюють один одного.

Література

1. Scholes R. Structuralism in Literature: An Introduction. - New Haven, London: Yale University Press, 1974. - 224 p.
2. Лотман Ю.М. Структуралізм // Литературный энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1987. - С. 426-427.
3. Ильин И.П. Структуралізм // Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический словарь. - М.: Интрада, 1996. - С. 145-151.
4. Барт Р. S/Z. - М.: Культура, 1994. - 303 с.
5. Culler J. The Pursuit of Signs. Semiotics, Literature, Deconstruction. - Ithaca, New York: Cornell University Press, 1981. - 242 p.
6. Eagleton T. Literary Theory: An Introduction. - Minneapolis: Minnesota University Press, 1983. - 244 p.